

Андрій Смирнов

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА СКРИПНИКА У 1930–1944 РОКАХ

У статті аналізується джерельна база дослідження громадсько-політичної та церковної діяльності Степана Скрипника у 1930–1944 роках.

Ключові слова: джерельна база, архівні документи, спогади, періодика, сейм, Православна церква, Волинь.

В статье анализируется источниковая база исследования общественно-политической и церковной деятельности Степана Скрыпника в 1930–1944 гг.

Ключевые слова: источниковая база, архивные документы, воспоминания, периодика, сейм, Православная церковь, Волинь.

The source base of public, political and church activity of Stepan Skrypnyk from 1930 till 1944 is analyzed in the article.

Key words: source base, archival documents, memories, periodicals, sejm, the Orthodox Church, Volhynia.

Постать патріарха Мстислава (Скрипника) викликає закономірний інтерес серед сучасних українських дослідників. Він був послом до польського сейму від Волині в 30-х роках ХХ ст., першоієрархом Української православної церкви (УПЦ) в США, першим патріархом Київським і всієї України. Знаковою подією слід вважати появу в 2007 р. першого цілісного науково-популярного дослідження життя і діяльності владики, автором якого став Д. Степовик [21]. Через рік у видавництві «Смолоскип» побачила світ наша монографія, у якій на тлі докладного аналізу суспільно-політичних і духовно-культурних реалій західноукраїнського регіону акцентовано увагу на специфіці громадсько-політичної, а згодом і церковної діяльності Степана Скрипника [20].

Підготовка повноцінної академічної біографії С. Скрипника неможлива без окреслення й аналізу джерельної бази дослідження. Її основу становлять писемні історичні джерела, які складаються з двох категорій: опублікованих та неопублікованих матеріалів. За типоло-

го-видовою класифікаційною схемою залежно від ступеня відображення історичної інформації вони поділяються на: 1) документальні (стенограми засідань сейму, протоколи, інтерпеляції, меморандуми, заяви, скарги, звернення, доповідні записки, характеристики тощо) і 2) нарративні джерела (спогади, щоденники безпосередніх учасників подій, приватне листування).

Особливо цінними для нашого дослідження були архівні **документи**, досі не введені до наукового обігу. Оскільки географія діяльності С. Скрипника дуже широка, матеріали про нього розпорошені по багатьох фондах різних країн світу. Зокрема, це документи з Архіву Варшавської православної митрополії, Архіву нових актів і Центрального військового архіву у Варшаві, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також державних архівів Волинської, Київської та Рівненської областей.

В Архіві Варшавської православної митрополії міститься комплекс джерел з історії православ'я в Польщі з кінця XVIII ст. Цей архів не впорядкований і поділений лише на окремі справи без нумерації аркушів. Для нашого дослідження найкориснішими виявились джерела періоду Другої світової війни. Нам вдалося віднайти і вперше опублікувати декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 р., в якому повідомлялось про створення тимчасової Адміністрації Православної церкви на визволених українських землях на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Цей акт започаткував процес конституювання Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) формації 1942 р. як помісної церкви з канонічним єпископатом. Текст декрету Діонісія опублікований нами з машинописної копії на офіційному бланку Варшавського митрополита зі збереженням орфографії. На документі відсутні підпис або печатка Діонісія, оскільки оригінал листа дістав владика Полікарп. Відомо, що ним користувався І. Власовський, який, очевидно, разом з іншими документами Адміністрації УАПЦ передав його до Архіву УПЦ у США в Бавнд-Бруку. Проведений джерелознавчий аналіз, зокрема зіставлення з копією декрету, яка зберігається у Державному архіві Рівненської області [4], дає змогу говорити про цілковиту вірогідність і достовірність цього джерела [20; 31].

Крім того, в Архіві Варшавської православної митрополії міститься листування між православними ієрархами, зокрема Мстиславом і Діонісієм, протоколи церковної наради у Харкові від 24 липня 1942 р. і архієрейського собору УАПЦ 1944 р., «Тимчасовий Статут Право-

славної Автокефальної Української Церкви», меморандум гетьмана П. Скоропадського про церковне питання тощо [30; 31].

Відомо про існування цінного корпусу джерел, пов'язаного з діяльністю Мстислава (Скрипника), в Архіві УПЦ у США в Бавнд-Бруку, але він з об'єктивних причин залишається для нас недоступним [1].

Багато фактологічного матеріалу почерпнуто з Архіву нових актів у Варшаві. Це, передусім, фонд «Волинське воєводське управління», який містить місячні звіти про суспільно-політичну ситуацію та національні, політичні й релігійні рухи у регіоні за 30-і рр. ХХ ст. У цих джерелах знаходимо цікаву інформацію про діяльність ВУО і С. Скрипника у різних повітах. Директиви і розпорядження урядових структур, поліцейні донесення про діяльність українських політичних партій, листи волинського воєводи до повітових старост дають цілісне уявлення про українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду. Фонди «Безпартійний блок співпраці з урядом», «Бюро сейму РП», «Президія ради міністрів» допомагають дослідити деякі аспекти виборчих кампаній і парламентської активності посла С. Скрипника.

У фонді «Міністерство внутрішніх справ» Архіву нових актів міститься меморіал Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) до волинського воєводи щодо розмосковлення Волинської єпархії Православної церкви в Польщі. Простежити перебіг українізаційних процесів у краї дає змогу фонд «Міністерство віросповідань і народної освіти». Зокрема, ми віднайшли пропозиції від жителів Полісся учасникам Луцького з'їзду 1927 р., де йшлося про відокремлення Української православної церкви від московської в Польщі [28, к. 53-54]. Заслуговує на увагу і звернення президії зборів українського населення в Рівному від 21 вересня 1933 р. до президента Польщі І. Мосьціцького щодо дерусифікації православ'я [28, к. 651].

У фонді «Уряд Генерал-губернаторства в Кракові» зберігається документація відомства Г. Франка, яка стосується релігійної політики нацистів на території колишньої Польщі. Для нас найважливішим виявилось листування з рейхскомісаріатом «Україна», в якому знаходимо характеристику владики Мстислава [29].

Тижневі інформаційні комунікати з життя національних меншин відділу національностей міністерства внутрішніх справ і копії місячних звітів Волинського воєводства про суспільно-політичну ситуацію зберігаються у Центральному військовому архіві у Варшаві (фонди «Командування округу корпусу № 2» і «Генерального інспекторату збройних сил»). Зокрема, слід відзначити повідомлення про ухвалення резолюції на зібранні активістів ВУО в Горохові 27 вересня

1938 р., яка закликала докласти максимум зусиль, щоб у переліку кандидатів на виборах до сейму було ім'я посла С. Скрипника [32].

Копії місячних звітів Волинського воєводства про суспільно-політичну ситуацію та національні, політичні й релігійні рухи у регіоні за 30-і рр. ХХ ст. містяться в Державному архіві Волинської області, зокрема ф. 46 «Волинське воєводське управління». Діяльність С. Скрипника як одного з лідерів ВУО розкривають ф. 60 «Українська парламентська репрезентація Волині» і ф. 198 «Волинське українське об'єднання» цього ж архіву.

Низка важливих документів з досліджуваної теми зберігається у фондах Держархіву Рівненської обл. Зокрема, ф. 479 «Волинське українське об'єднання, м. Рівне» та ф. 30 «Рівненське повітове староство», які висвітлюють громадсько-політичну активність посла Скрипника, його участь у русі за дерусифікацію Православної церкви. Цікавою є справа 7 фонду 479 «Волинське українське об'єднання, м. Рівне» архіву, де виявлено «Декларацію про політичне і економічне становище українського населення на Волині», прийняту 6 червня 1938 р. на пропозицію генерального секретаря ВУО С. Скрипника. Вона свідчила про еволюцію його проурядових поглядів і викликала незадоволення польської влади [5]. Необхідно звернути увагу і на виявлений автором депутатський запит посла до голови Ради міністрів Другої Речі Посполитої у справі неврегульованого правового статусу Православної церкви в Польщі, який 10 липня 1938 р. він надіслав прем'єр-міністру [6].

Найбільш інформативними виявились фонди 3206 «Рейхскомісаріат України, м. Рівне», 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих Східних областей, мм. Берлін, Київ», 3833 «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях», 4398 «Командуючий поліції безпеки і СД в м. Києві» Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, що містять матеріали гестапо, бюлетені німецької служби пропаганди, доповіді поліції безпеки та СД про становище в Києві та інших окупованих регіонах України. Це допомогло скласти цілісне уявлення про тенденції розвитку релігійних процесів під час нацистської окупації України, спрямованість конфесійної політики німецької влади та її вплив на диференціацію православ'я, а також причини тогочасної церковної кризи. Серед цього комплексу джерел особливо цінними є ті документи, де міститься інформація про заходи окупаційної влади, спрямовані на протидію утворенню єдиної Української автокефальної церкви, і німецькі ха-

рактеристики владики Мстислава [23]. Не можна оминати увагою Тимчасове положення УАПЦ, листування Мстислава, його проект організації «церковної служби» в Німеччині [24].

Наступним за важливістю блоком архівних матеріалів можна вважати доповідні записки німецьких спецслужб про діяльність різних конфесій, звернення духовенства до віруючих, доповіді начальника охорони служб СС про воєнні дії та ситуацію на окупованій території, аналітичні матеріали (німецькі й радянські) про духовно-церковне життя, що містяться у фондах 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України» та 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони фіксують механізми, засоби і прийоми внутрішньої трансформації українського православ'я, здійснювані німецькою окупаційною владою та її спецслужбами. Ми віднайшли лист С. Скрипника до Еріха Коха і проект положення про Українську раду довір'я на Волині [25; 26]. Слід наголосити на вперше використаних автором документах зі справи 341 ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі», які проливають додаткове світло на церковно-інституційні трансформації в Генерал-губернаторстві та проблему конституювання автокефалії Української церкви.

Отже, в архівних матеріалах міститься важлива інформація про загальну суспільно-політичну і релігійну ситуацію в Україні та Польщі в міжвоєнні та воєнні роки, відомості про політичні й громадські організації, участь у них С. Скрипника. Їх використання уможливило аналіз архіпастирської діяльності владики Мстислава впродовж 1942–1944 рр.

Серед опублікованих джерел важливе значення мають матеріали державних органів влади. Наприклад, практично не зазнали втрат стенограми виступів С. Скрипника в польському парламенті та інтерв'ю, які дають можливість проаналізувати його парламентську діяльність [34]. Окремі збірники документів і матеріалів про С. Петлюру містять цікаві відомості про стосунки С. Скрипника з родиною його дядька [12; 13; 18]. Деякі з використаних джерел були опубліковані в діаспорі. Насамперед слід відзначити фундаментальне видання джерел з історії церкви «Мартирологія Українських Церков», де знаходимо чимало матеріалів, пов'язаних з життям С. Скрипника [9].

В останнє десятиліття опубліковано низку документів в Україні, які містяться в додатках до наукових студій М. Кучерепа і Р. Давидюк, В. Борщевича, Ю. Волошина, Р. Радчик та ін. Н. Стоколос оприлюднила лист митрополита А. Шептицького до С. Скрипника від 20

січня 1942 р. [22]; І. Марчук і В. Дзьобак опублікували частину листування владики Мстислава з отаманом Т. Бульбою-Боровцем [7, с. 224-231; 10, с. 16-18]. Український переклад другого тому збірника документів, підготовленого польським дослідником українського походження М. Сивіцьким, ілюструє участь С. Скрипника у спробах польсько-українського порозуміння на початку німецько-радянської війни [17, с. 40]. Лист єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита А. Шептицького від 6 липня 1944 р., вміщений у збірнику «Церква і церковна єдність», проливає світло на розвиток конфлікту між архієреями УАПЦ у Варшаві [11, с. 470-471]. М. Шкаровский оприлюднив унікальні документи з німецьких архівів (доповідні записки, телеграми, повідомлення), які дають уявлення про релігійне життя в Україні під час окупації, невдалу почаївську спробу поєднання православних церков, стосунки українських єпископів у Генерал-губернаторстві [27].

При написанні біографії С. Скрипника нами було використано **нарративні** джерела, зокрема особового походження (автобіографії, приватні листи, щоденники, спогади учасників подій). Це дало змогу докладніше й колоритніше відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості епохи та особистості С. Скрипника. Так, М. Сивіцькому вдалося опублікувати не тільки матеріали про становище українців у міжвоєнній Волині, а й свої дитячі враження та унікальний коментар владики Мстислава про Почаївську маніфестацію 1933 р. [16, с. 53-62]. Заслужують на увагу мемуари останнього прем'єра Кубанської народної республіки Василя Іваниса і відомого публіциста Богдана Осадчука, які співпрацювали зі С. Скрипником на Люблінщині у 1940 р. [8; 33]. Збагатили дослідження «Уривки з минулого» колишнього іподиякона владики Мстислава Ігоря Денисенка, надруковані в альманасі «Молода нація» [2].

Автор виявив джерела зі справи 199 ф. 2412 «Музей-архів переходової доби» Державного архіву Київської області, які свідчать про відродження релігійного життя в окупованому Києві. Йдеться про спогади М. Рибачука, листування православних єпископів, фотографії з Андріївського храму [3]. Використання цих матеріалів сприяло з'ясуванню діяльності владики Мстислава як вікарія Київської єпархії.

Цінним джерелом при написанні роботи стали книги споминів, вражень, нотаток У. Самчука «На білому коні» і «На коні вороному» [14; 15]. Вони віддзеркалюють громадсько-політичну діяльність С. Скрипника як голови УРДВ й організатора «Волині». Разом із тим спогади У. Самчука потребують застосування методів джерелознав-

чої критики шляхом зіставлення їх з іншими архівними і опублікованими матеріалами. Завдяки зазначеним мемуарам ми маємо унікальну фактологічну інформацію, особисті, хоча подеколи й суб'єктивні, оцінки подій політичними і церковними діячами тих часів. Їхні погляди значною мірою залежали від ситуації і нового переосмислення подій в роки еміграції, в іншому оточенні та в інший період життя.

Важливим комплексним джерелом наукової інформації є українські й польські періодичні видання, що різнопланово висвітлюють політичні й церковні акції, у яких брав участь С. Скрипник. Офіційну позицію лідерів ВУО та УПРВ розкривали пов'язані з цими організаціями часописи «Українська нива» (Луцьк), «Волинське слово» (Луцьк). Використовувались також такі часописи, як «Народний Вісник» (Луцьк), «Діло» (Львів), «Церква і Нарід» (Кременець).

Особливе значення для аналізу суспільно-політичних поглядів і громадської діяльності С. Скрипника у 1941–1942 рр. має газета «Волинь» (Рівне), у якій було опубліковано три публіцистичні статті, дві подяки й одне оголошення засновника. Архів видання, ініційованого С. Скрипником, частково зберігся у ф.р-280 «Українське видавництво газети «Волинь» Держархіву Рівненської обл. Повний комплект газети «Волинь» за 1941–1944 рр. з його публікаціями, книжкові видання та журнали, які друкувало видавництво, також зберігаються у цьому архіві.

З польських часописів слід виділити проурядові видання – «Sprawy narodowościowe» (Варшава), «Przegląd Wołyński» (Луцьк), «Samorząd Krzemieniecki», «Ilustrowany kurjer codzienny» (Краків), а також україномовні «Церковні відомості» (Варшава) і «Краківські вісті» (Краків). Загалом періодична преса дає змогу простежити суспільно-політичну активність С. Скрипника на різних етапах його професійної кар'єри. Її специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у періодиці представлено багато форм інформації (документальну, поточно-хронікальну, особового характеру). Газети і часописи характеризуються оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує їх джегельну цінність.

Матеріали інших архівних і бібліотечних зібрань також становлять істотну частину корпусу джерел, але мають більше значення для вирішення окремих дослідницьких завдань. Те саме можна зазначити і стосовно опублікованих документів. Комплексне використання цих джерел сприяє конструюванню цілісного уявлення про доеміграційний період діяльності патріарха Мстислава.

Таким чином, джерельна база дослідження є цілком репрезентативною, багатоплановою і багатовидовою. Різноманітний комплекс історичних джерел та їх аналіз допомагають розкрити розвиток суспільних поглядів С. Скрипника, його становлення як громадського діяча і політика. Складність полягає лише в тому, що більша частина джерел не опублікована.

Джерела та література:

1. Білокінь С. Архів православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Бавнд-Бруку / С. Білокінь // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. А–Г. – К., 2006. – С. 57-60.
2. Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го / І. Денисенко // Молода нація. – 2005. – № 2. – С. 5-60.
3. Державний архів Київської області, ф. 2412, оп. 2, спр. 199, арк. 1-32, 69-75, 141.
4. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф.р-281, оп. 1, спр. 10, арк. 10-10зв.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 7, арк. 1-1зв.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1-2.
7. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) / В. Дзьобак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 261 с.
8. Іванис В. Стежками життя (спогади) / В. Іванис. – Новий Ульм : Українські вісті, 1962. – Кн. 5 (На чужині). – 515 с.
9. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Т. 1: Українська Православна Церква. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.
10. Марчук І. Стосунки між отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем і німецькою окупаційною владою в 1942–1943 рр. / І. Марчук // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи. – Рівне : Азалія, 1998. – С. 11-34.
11. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. – Львів : Свічадо, 1995. – Т. 1: Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944. – 524 с.
12. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – Т. 3. – 616 с.
13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 478 с.
14. Самчук У. На білому коні: спомини і враження / У. Самчук. – Вид. 3-ге. – Вінніпег : Накладом тов-ва «Волинь», 1980. – 249 с.
15. Самчук У. На коні вороному: спомини і враження / У. Самчук. – Вид. 2-ге. – Вінніпег : Вид. тов-ва «Волинь», 1990. – 360 с.
16. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2002. – 400 с.

17. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
18. Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / Упоряд. В. Михальчук. – К. : Рада, 1996. – 320 с.
19. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 : монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
20. Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року / А. Смирнов // Український археографічний щорічник. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 717-722.
21. Степовик Д. Патріарх Мстислав : життя і архіпастирська діяльність / Д. Степовик. – К. : Мистецтво, 2007. – 448 с.
22. «Треба нам єдності...» // Людина і світ. – 1993. – № 4-5. – С. 2-3.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 475, 476.
24. ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, 4, 5, 6.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 41, арк. 25, 37, 38-45.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1063, арк. 63-68.
27. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов) / М. Шкаровский. – М. : Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 2003. – 366 с.
28. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego, sygn. 988, 766 k.
29. AAN, zespół Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 430, k. 353-354.
30. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
31. AWMP, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
32. Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, zespół Dowództwo Okręgu Korpusu nr II, sygn. I 371.2.174, z. 10, s. 14.
33. Osadczyk B. Wiek ukraińsko-polski: rozmowy z Bohdanem Osadczykiem / B. Osadczyk. – Lublin : UMCS, 2001. – 179 s.
34. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP. – Warszawa, 1931 – 1939.